

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

А.М. Івановська*

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВОСУДДЯ І ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ: ПОЗИТИВНИЙ ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Світова практика конституціоналізму свідчить, що переважна більшість країн, проголошуючи себе демократичними, соціальними, правовими державами, декларує, насамперед, прихильність загальнолюдському, гуманітарному виміру у здійсненні влади, забезпеченні прав і свобод людини і громадянина. Це особливо підкреслюється в період проголошення та утвердження незалежності, закріплюється у прийнятих конституціях держав¹. На сучасному етапі розвитку суспільства проблема захисту прав і свобод людини не обмежується територією лише однієї держави. Права і свободи людини — позанаціональні і позатериторіальні. Про це свідчить прийняття щодо них значної кількості міжнародних документів. Достатньо назвати найважливіші: Загальна декларація прав людини (1948), Конвенція про захист прав людини та основних свобод (1950), міжнародні пакти про економічні, соціальні та культурні права, про громадянські і політичні права (1966) тощо, де закріплено найважливіші основоположні права і свободи, які мають бути забезпечені кожній людині і громадянину. Їх положення постійно розвиваються і уточнюються в інших міжнародних документах, а також у національному законодавстві.

У цьому аспекті Україна не є винятком. У ст. 3 Конституції України закріплено положення, згідно з якими людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. За конституційними приписами права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності нашої держави.

Дійсно, реальне забезпечення прав і свобод людини і громадянина має велике значення. Але щоб домогтись цього, держава повинна дати певні гарантії, за допомогою яких кожна людина могла б здійснювати право користуватись своїми правами і свободами. Першочергове завдання держави, що виступає гарантом у цій сфері — це оптимальний устрій всієї системи органів держави з оптимальними повноваженнями для кожної її складової частини.² У системному зв'язку з правами і свободами державні гарантії є важливим чинником утвердження людської гідності.

© Івановська А.М., 2005

* доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Хмельницького університету управління та права, кандидат юридичних наук

¹ Скомороха В. Конституційне правосуддя і права людини на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування та їх забезпечення державою // Вісник Конституційного Суду України. — 2002. — № 5. — С. 62.

² Вознюк В. Практика вирішення Конституційним Судом України деяких проблем щодо захисту прав і свобод людини згідно з чинним Кримінальним кодексом України // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 5. — С. 72.

Вони покликані сприяти реалізації конкретних прав і свобод, забезпеченню їх правового захисту.

Особливе місце в системі гарантій реалізації і захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина займає судовий захист прав і свобод як національними, так і міжнародними судовими інстанціями, і, зокрема, органами конституційної юстиції.

Відповідно до ст. 2 Закону України “Про Конституційний Суд України” Суд є гарантом верховенства Конституції України як Основного Закону, а отже, і гарантом основних прав і свобод людини, закріплених у ній. Такі повноваження випливають зі змісту присяги судді Конституційного Суду України, в якій судді зобов’язуються “захищати конституційний лад держави, конституційні права та свободи людини і громадянина” (ст. 17 Закону), глави 12 “Особливості провадження в справах щодо відповідності положень чинних правових актів, зазначених у пункті 1 ст. 13 цього Закону, конституційним принципам і нормам стосовно прав і свобод людини і громадянина”, а також із глави 13 “Особливості провадження в справах щодо конституційності правових актів, якими суперечливо регулюється порядок реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина” Закону України “Про Конституційний Суд України”³.

Звичайно, Конституційний Суд України займає досить важливе місце в механізмі захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні. Більшість прийнятих ним за час своєї діяльності рішень так чи інакше стосується забезпечення прав людини. Крім цього, є всі підстави стверджувати, що вже сам факт існування такого органу конституційного контролю в Україні значною мірою дисциплінує органи державної влади, змушує їх діяти відповідно до законодавства України, спрямовуючи свою діяльність на забезпечення та захист прав і свобод людини і громадянина⁴. Проблемні питання правового регулювання захисту прав і свобод людини і громадянина Конституційним судом України неодноразово були предметом висвітлення в юридичній літературі. Зокрема, дане питання досліджували: М. Костицький, М. Селівон, В. Годованець, В. Вознюк, М. Савенко, Л. Чубар, В. Скомороха, Ю. Дмитрієв, М. Тесленко, Т. Цимбалістий. Не зважаючи на наявність теоретичних досліджень у цьому напрямку, проблема захисту прав і свобод людини і громадянина органами конституційної юстиції залишається актуальною і потребує подальшого теоретичного дослідження та законодавчого вдосконалення.

Виходячи з викладеного, метою цієї публікації є порівняльний аналіз правового регулювання захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина органами конституційної юстиції в зарубіжних країнах та в Україні і визначення шляхів вдосконалення національного законодавства у цій сфері.

Наділення органів конституційної юстиції спеціальними повноваженнями по захисту гарантованих конституціями основних прав і свобод покликано підвищити рівень правової захищеності громадян. В багатьох країнах вона прямо передбачена в конституціях і законах. Там, де немає подібних прямих конституційно-законодавчих установок, такий захист здійснюється за допомогою інших процедур, наприклад, в процедурі конституційного нормоконтролю. Захист прав і свобод людини здійснюють і суди загальної юрисдикції при розгляді кримінальних, цивільних і адміністративних справ.

Реалізацію Конституційним Судом України функції захисту прав і свобод необхідно розглядати в декількох аспектах. Відповідно до ст. 159 Конституції України Конституційний Суд України повинен здійснювати свого роду експертизу законопроектів про внесення змін в Конституцію на предмет того, чи передбачають такі зміни відміну або обмеження прав і свобод

³ Савенко М. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина та їх захист органами конституційної юрисдикції // Право України. — 1999. — № 2. — С. 6.

⁴ Костицький М. Правові проблеми судового захисту прав людини і громадянина в Конституційному Суді України // Вісник Конституційного Суду України. — 2002. — № 3. — С. 56.

людини і громадянина. При цьому згідно ст. 22 Конституції України відповідні права і свободи, закріплені Основним Законом, не є вичерпними. Тим самим створено значний потенціал в діяльності Конституційного Суду України для охорони Конституції і разом з тим захисту прав і свобод людини і громадянина. Згідно зі ст. 147 Конституції України Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів і інших правових актів України Конституції України. Шляхом здійснення такого контролю Суд визнає ці акти, або окремі їх положення неконституційними, якщо вони не відповідають Основному Закону, тим самим захищаючи права і свободи людини і громадянина як вищу соціальну цінність держави. Суб'єктами права на звернення по даному питанню є: Президент України, не менше сорока п'яти народних депутатів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховний Суд України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим⁵. Фізичні особи, конституційні права яких порушені, не можуть безпосередньо ініціювати розгляд такого роду справ в Конституційному Суді України, що обмежує можливості захисту їх прав і свобод національними правовими засобами⁶. Це право вони можуть здійснювати лише через вказаних осіб і органи, які повинні виступати в їх інтересах по даному питанню.

Важливе значення для захисту прав і свобод громадян в Україні має надання громадянам України, іноземцям, особам без громадянства та юридичним особам права на конституційне звернення до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України (п. 2 ч. 1 ст. 150 Конституції України, ст. 42 Закону України "Про Конституційний Суд України"). При цьому юридичні особи повинні бути юридичними особами права України. Не мають права на конституційне звернення особи публічного права. Вони підлегли державі і тому не є носіями (суб'єктами) основних прав і свобод⁷. Згідно зі ст.ст. 42 і 94 Закону підставою для конституційного звернення громадян України та іноземців, осіб без громадянства та юридичних осіб до Конституційного Суду України про офіційне тлумачення Конституції України та законів України є наявність неоднозначного застосування положень Конституції України або законів України судами України, іншими органами державної влади, якщо суб'єкт права на конституційне звернення вважає, що це може призвести або призвело до порушення його конституційних прав і свобод. Тобто фізична чи юридична особи повинні бути особисто (безпосередньо) конкретно зацікавленими у рішенні Конституційного Суду України (мають процесуальну правоздатність), адже саме їхнім правам і свободам задана певна шкода або створена небезпека її спричинення. Офіційне тлумачення положень Конституції та законів України Конституційним Судом України забезпечує конституційну законність у державі, правильне втілення у практику правових норм, а тим самим — захист конституційних прав і свобод.⁸

Розглядаючи звернення громадян з питань офіційного тлумачення Конституції, Конституційний Суд України таким чином забезпечує захист прав і свобод людини і громадянина у питанні, яке було предметом офіційного тлумачення в системі виконавчої і судової влади, а також сприяє відповідальному ставленню цих органів до забезпечення прав і свобод у процесі застосування нормативно — правових актів⁹. Разом з тим практика Конституційного Суду України по даній категорії справ показує дуже низьку правову культуру і недостатню

⁵ Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 49. — Ст. 272.

⁶ Савенко М. Соціальні права і свободи людини і громадянина та їх захист у конституційному судочинстві // Вісник Конституційного Суду України. — 2002. — № 5. — С. 85.

⁷ Скомороха В., Пшеничний І. Конституційний контроль: питання розгляду справ, характеру та змісту рішень Конституційного Суду України // Вісник Конституційного Суду України. — 1999. — № 1. — С. 55.

⁸ Тихий В. Захист конституційних прав і свобод Конституційним Судом України за зверненнями фізичних та юридичних осіб // Вісник Конституційного Суду України. — 2001. — № 2. — С. 69.

⁹ Чубар Л. Захист прав і свобод людини і громадянина у конституційному судочинстві України // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 1. — С. 88-89.

інформованість громадян про порядок здійснення захисту своїх конституційних прав і свобод. У більшості випадків такі звернення в Конституційний Суд зводяться до оскарження дій державних органів при відсутності неоднозначного тлумачення Конституції і законів України, без використання в повному об'ємі всіх можливостей для захисту своїх прав в судах загальної юрисдикції, зокрема, у Верховному Суді України. Крім того, дуже багато звернень з питань, що не віднесені до компетенції Конституційного Суду України, оскільки відповідно до законодавства питання про законність актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування, а також деякі інші, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції¹⁰.

Виходячи з викладеного, видається доцільним надання права на звернення в Конституційний Суд України з питань офіційного тлумачення Конституції і законів України безпосереднім суб'єктам правозастосування. Крім того, офіційне тлумачення, яке є виключною прерогативою Конституційного Суду України, повинно здійснюватись у виключних випадках, коли іншими способами неоднозначність в застосуванні не може бути вирішена. Суб'єкт звернення повинен переконливо викласти необхідність офіційного тлумачення, тобто підстава повинна бути пов'язана з реалізацією своєї компетенції, повноважень¹¹.

Аналіз повноважень Конституційного Суду України на сьогодні ще не дає підстав стверджувати, що він є дієвим національним механізмом захисту прав людини. На сьогоднішній день в законодавстві визначається два способи, за допомогою яких громадяни, права яких порушені прийнятими правовими актами або діями органів державної влади, окремими посадовими особами, можуть звернутись в Конституційний Суд України: шляхом звернення через Уповноваженого Верховної Ради з прав людини або через Верховний Суд України. Відповідно до ст. 40 Закону України "Про Конституційний Суд України" Уповноважений Верховної Ради з прав людини є суб'єктом права на конституційне подання з питань конституційності законів і інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради АРК. Існує ще один спосіб звернення в Конституційний Суд України — через Верховний Суд України. Ст. 86 Закону "Про Конституційний Суд України" визначає, що у випадку розгляду справи судом загальної юрисдикції (обласним, районним) виникає спір про те, що рішення по справі на підставі певної норми закону, яка застосовується судом у даному випадку, не відповідає конституційним принципам і конкретним приписам про права людини і громадянина (наприклад, необґрунтовано їх обмежує), розгляд такої справи призупиняється. У цьому випадку суддя даного суду виносить ухвалу про призупинення провадження по справі і звернення у Верховний Суд України. Останній на Пленумі Верховного Суду України вирішує питання про необхідність звернення по даному питанню в Конституційний Суд України. І лише за такої умови (ч. 2 ст. 83 Закону) відкривається конституційне провадження по справі, яка розглядається Конституційним Судом України негайно.

Аналогічний інститут існує в Росії. Конституційний Суд РФ вирішує справи (п. 4 ст. 125 Конституції Російської Федерації, п. 3 (1) ст. 3 Закону РФ "Про Конституційний Суд Російської Федерації") по запитах судів, перевіряє конституційність закону, що застосовується чи підлягає застосуванню в конкретній справі. Ініціювати такий запит може не лише суд, але і сторони по справі в ході судового розгляду. Однак рішення про направлення запиту в будь-якому випадку приймає суд. При цьому він не зв'язаний позиціями сторін по даному питанню.

Серед процедур, які використовуються органами конституційної юстиції в багатьох зарубіжних країнах для захисту прав і свобод людини і громадянина, все більш популярною стає

¹⁰ Тесленко М.В. Судебный конституционный контроль в Украине. — К., 2001. — С. 210.

¹¹ Там само. — С. 239.

процедура розгляду конституційних скарг. Інститут конституційної скарги є характерним в основному для європейських країн, зокрема для Австрії, Німеччини, Іспанії, Угорщини, Росії, Швейцарії, Чехії, Болгарії, Польщі, Македонії, Словаччини, Словенії і інших.

Конституційна скарга представляє собою право громадянина звернутись в органи судового конституційного контролю з проханням про перевірку конституційності владних актів, які порушують, на його думку, певне його конституційне право¹². Цей інститут має свої особливості: в одних країнах захисту шляхом подання конституційної скарги підлягають всі конституційні права і свободи, в інших — їх певний перелік, який включає зазвичай громадянські і політичні права. Так, згідно з п. 1 ст. 127 Конституції Словацької Республіки Конституційний Суд приймає рішення по скаргах фізичних або юридичних осіб на порушення їх основних прав і свобод, які випливають з міжнародного договору, ратифікованого Словацькою Республікою і обнародованого в порядку, встановленому законом, якщо рішення про захист цих прав і свобод не приймає інший суд¹³. Відповідно до п. 4 а ч. 1 ст. 93 Основного Закону ФРН, який був введений в дію Законом від 29 січня 1969 року конституційна скарга може бути подана будь-якою особою, яка стверджує, що державна влада порушила одне із основних прав або одне з прав, вказаних в абз. 4 ст. 20, ст.ст. 33, 38, 101, 103 і 104.¹⁴ Сюди відносяться всі визнані Основним Законом ФРН громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права, права державних службовців, принцип рівності.

В той же час ч. 2 ст. 53 Конституції Іспанії до повноважень Конституційного Суду відносить захист основних прав і публічних свобод, визначених в ст.ст. 14-29 Конституції, а також захист при відмові від військової служби з мотивів переконань, тобто захист не всіх основних, а лише громадянських і політичних прав, принципу рівності всіх перед законом.¹⁵ Відповідно до п. 3 ст. 110 Конституції Республіки Македонія Конституційний Суд Республіки Македонія захищає свободи і права людини і громадянина, які стосуються свободи переконань, совісті, думки і публічного висловлювання думок, створення і діяльності політичних організацій і дискримінації громадян на підставі статі, расової, релігійної, національної, соціальної і політичної приналежності¹⁶.

Правом звернення з конституційною скаргою, як правило, наділяються фізичні особи, які вважають, що мало місце порушення їх конституційного права чи свободи. Однак, цим правом можуть володіти і юридичні особи, що має місце в ряді країн: Австрії, Німеччині, Іспанії, Швейцарії, Югославії, Словаччині. Часто право на звернення з конституційною скаргою в конституційний суд здійснюється через народного омбудсмена, народного захисника або прокурора (Іспанія, Словенія, Португалія). Так, відповідно до п. 6 ст. 162 Конституції Іспанії закон надає право подання скарг на порушення конституційних прав і свобод — будь якій фізичній чи юридичній особі, яка посилається на законні інтереси, а також Захиснику народу і прокуратурі¹⁷.

В країнах пострадянського простору функціонування інституту конституційної скарги теж має свої особливості. Наприклад, Конституційний Суд Російської Федерації в рівній мірі визнає

¹² Туманов В.А., Чиркин В.Е., Юдин Ю.А. Конституция Российской Федерации: Энциклопедический словарь. — М., 1997. — С. 116.

¹³ Конституции государств Европы: В 3 т. / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. — М.: Норма, 2001. — Т. 3. — С. 146.

¹⁴ Конституции государств Европейского Союза. — М.: Норма, 1997. — С. 214.

¹⁵ Конституции государств Европы: В 3 т. / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. — М.: Норма, 2001. — Т. 1. — С. 61.

¹⁶ Конституции государств Европы: В 3 т. / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. — М.: Норма, 2001. — Т. 2. — С. 455.

¹⁷ Конституции государств Европы: В 3 т. / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. — М.: Норма, 2001. — Т. 1. — С. 90.

право на звернення з конституційною скаргою як громадян Росії, так і іноземців і осіб без громадянства. Застосовується в Росії і практика розгляду конституційних скарг об'єднань громадян. В Таджикистані право на звернення з конституційною скаргою мають лише громадяни. В Грузії таке право належить народному захиснику Грузії, фізичним особам Грузії і інших держав (ст. 89 Конституції Грузії). В Киргизській Республіці право на звернення з конституційною скаргою належить юридичним і фізичним особам з питань, що безпосередньо зачіпають їх конституційні права.

В різних країнах по різному визначаються види актів і дій, які можуть оскаржуватись по конституційній скарзі. В Німеччині особа може оскаржити у Федеральний Конституційний Суд будь-які акти державної влади, які порушують, як вона вважає, її основні права, — закони, інші нормативні акти, правозастосовчі (індивідуальні) адміністративні акти і судові рішення; в Чехії, Іспанії — розпорядження, правові акти і дії публічних властей, включаючи суд; в Австрії — рішення органів управління, в Швейцарії — лише акти кантонів; в Бельгії, Угорщині — нормативні акти; в Албанії — акти і дії судових органів (п. 8 ст. 131 Конституції Республіки Албанія) і т.д.

В деяких зарубіжних країнах органи конституційної юстиції наділяються досить широкими повноваженнями щодо усунення негативних наслідків неконституційних актів та дій органів державної влади та їх посадових осіб, які призвели до порушення прав і свобод людини і громадянина. Так, відповідно до ч.ч. 2 і 3 ст. 127 Конституції Словацької Республіки якщо Конституційний Суд задовольнить скаргу і у своєму рішенні постановить, що рішенням, актом, які вступили в силу або шляхом іншого втручання були порушені права і свободи, він відміняє таке рішення, акт або втручання. Якщо порушення прав або свобод виникло в результаті бездіяльності, Конституційний Суд може віддати наказ, щоб той, хто такі права або свободи порушив, здійснив заходи по їх усуненню. Конституційний Суд може також повернути справу на подальший розгляд, заборонити продовжувати порушення основних прав і свобод або прав людини і основних свобод, які випливають з міжнародного договору, ратифікованого Словацькою Республікою і обнародованого в порядку, встановленому в законі, або, якщо це можливо, віддати наказ, щоб той, хто порушив права або свободи, відновив попередній стан. Конституційний Суд може своїм рішенням, яким він задовольнив скаргу, визнати за особою, права якої були порушені, право на відповідне фінансове відшкодування¹⁸.

Подібні положення містить і Конституція Республіки Кіпр. Будь яка особа, інтересам якої була спричинена шкода певним рішенням, актом або їх відсутністю, які були анульовані Конституційним Судом, має право у випадку, якщо її претензії не були задоволені даним органом, владою або особою, вимагати через суд відшкодування шкоди або іншого задоволення своїх інтересів шляхом відшкодування, призначеного судом, або надання йому іншої справедливої і логічної компенсації, яку має право надати Суд (п. 6 ст. 146)¹⁹.

В зарубіжних країнах інститут конституційної скарги є дієвим засобом захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина. Так, на сьогоднішній день близько 95 % всіх справ у німецькому конституційному суді пов'язані з індивідуальними скаргами. Протягом року Федеральний Конституційний Суд розглядає приблизно 4 800 конституційних скарг громадян, які поступають з різних земель Німеччини. Звичайно, це не означає, що всі скарги задовольняються. Як зазначає голова Федерального Конституційного Суду Ютта Лімбах, лише 2,7 % всіх звернень до конституційного суду мають успіх. Причому ця цифра залишається

¹⁸ Конституции государств Европы: В 3 т. / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. — М.: Норма, 2001. — Т. 3. — С. 146-147.

¹⁹ Конституции государств Европы: В 3 т. / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. — М.: Норма, 2001. — Т. 2. — С. 264.

практично незмінною протягом півстоліття існування суду. Законодавством ФРН створені умови, які дозволяють уникнути перевантаження суду і визначити правомірність і обґрунтованість подання конституційної скарги. По-перше, Федеральний Конституційний Суд Німеччини складається з двох сенатів, в кожен з яких входять по вісім суддів. Один із сенатів займається переважно справами і конфліктами, які стосуються прав і свобод громадян і тому іменується в побуті “сенатом основних прав”. По-друге, встановлена спеціальна процедура досудового розгляду скарг. Приблизно три чверті скарг, перш ніж потрапити на розгляд сенату Федерального Конституційного Суду, розглядаються спеціальним “комітетом по попередній перевірці скарг” і частіше всього далі не йдуть. Протягом року приймаються рішення лише у 120 справах. Однак існує категорія справ, які підлягають розгляду в обов’язковому порядку. Це справи за скаргами з приводу ув’язнення та справи з приводу халатної судової практики. У таких випадках навіть у незначних справах приймається рішення.

В Німеччині вважають, що позитивно вплинути на судову практику і змусити органи державної влади з повагою ставитись до конституційних прав і свобод громадян вдалось багато в чому саме завдяки інституту конституційної скарги. Рішення Федерального Конституційного Суду стали ефективним засобом контролю за діяльністю органів державної влади²⁰.

Запропонований аналіз повноважень Конституційного Суду щодо захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина та вивчення позитивного зарубіжного досвіду у цій сфері дає підстави стверджувати, що для більш ефективного захисту прав і свобод громадян в Україні доцільним є введення інституту конституційної скарги, яка може розглядатись в якості гарантії прав громадян від свавілля влади і реалізації індивідом можливості участі в процесі управління державою і суспільством. Надання Конституційному Суду України повноважень по розгляду конституційних скарг повинно здійснюватись за наступних умов:

по-перше, забезпеченню захисту конституційних прав і свобод громадян шляхом подання до Конституційного Суду України конституційної скарги повинні підлягати всі конституційно гарантовані права;

по-друге, предметом конституційної скарги повинні стати закони і інші правові акти, які регулюють певні відносини, що застосовуються, або підлягають застосуванню у конкретній справі;

по-третє, суб’єктами права на звернення в Конституційний Суд України з конституційною скаргою повинні бути громадяни України, іноземці, особи без громадянства і юридичні особи (суб’єкти, передбачені ст. 43 Закону України “Про Конституційний Суд України”);

по-четверте, необхідно надати Конституційному Суду України повноваження по усуненню негативних наслідків неконституційних актів та дій органів державної влади, їх посадових осіб та відшкодуванню завданої такими актами і діями матеріальної та моральної шкоди.

Втілення у державно-правову практику України інституту конституційної скарги здійснить позитивний вплив на всю правозастосовчу діяльність, спрямовуючи її в конституційне русло, сприятиме утвердженню і забезпеченню прав і свобод людини як вищої соціальної цінності.

Стаття рекомендована до друку кафедрою конституційного, адміністративного та фінансового права Хмельницького університету управління та права (протокол № 8 від 24 березня 2005 року)

²⁰ Лімбах Ютта. На скарги громадян у нас припадає 95 % від їх загальної кількості // Дзеркало тижня. — 2001. — № 41 (365).